

ЎЗБЕКИСТОН ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТИШНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ

Бехзод Баходирович ТУРСУНОВ

таянч докторант

Андижон давлат университети

bekhzod992@gmail.com

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда хорижий тилларни ўқитишнинг йўлга қўйилиши билан боғлиқ жараёнлар ва чет тиллар мутахассисларини тайёрлашдаги муаммолар архив маълумотлари ва ҳукумат қарорлари асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: ҳукумат; хорижий тил; мактаб; институт; мутахассис; ўқитувчи; таълим; дастур; маҳаллий кадрлар.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ УЗБЕКИСТАНА

Бехзод Баходирович ТУРСУНОВ

базовый докторант

Андижанский государственный университет

bekhzod992@gmail.com

Аннотация

В статье на основе архивных сведений и решений правительства анализируются процессы, связанные с изучением иностранных языков, и проблемы подготовки специалистов иностранных языков.

Ключевые слова: правительство; иностранный язык; школа; институт; специалист; преподаватель; образование; программа; местные кадры.

COMMENCEMENT OF THE FOREIGN LANGUAGE TRAINING IN EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF UZBEKISTAN

Behzod Bahodirovich TURSUNOV

Basic Doctoral Student

Andijan State University

bekhzod992@gmail.com

Abstract

This article analyzes the issues related to the establishment of foreign language teaching in Uzbekistan and the problems with the preparation of language specialists on the basis of the archive data and government resolutions.

Keywords: government; foreign language; school; institute; specialist; teacher; education; program; local cadres.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз таълим тизими тубдан ислох қилинди. Бу жараён таълим соҳаси билан алоқадор барча йўналишларда яққол намоён бўлмоқда. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётининг муҳим тармоғи ҳисобланган, маънавийтни шакллантиришга бевосита таъсир қиладиган ҳаётий муҳим омиллардан бўлган, халқаро талабаларга жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлашни устувор мақсад деб белгилаган таълим-тарбия тизимини ривожлантиришга давлат сиёсати даражасида эътибор бериб келинаётгани ҳақида Президент Шавкат Мирзиёев: “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё микёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз” (1, 146), деб таъкидлади.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ёшларининг интеллектуал салоҳиятини юксалтириш, кенг билим ва профессионал кўникмаларини эгаллаши, айти пайтда чет мамлакатлардаги тенгдошлари билан фаол мулоқот қилиш, бугунги дунёда рўй бераётган барча воқеа-ҳодисалар, янгилик ва ўзгаришлардан атрофлича хабардор бўлиш, жаҳондаги улкан интеллектуал бойликни эгаллашнинг энг муҳим шарти ҳисобланган хорижий тилларни чуқур ўрганишлари учун катта аҳамият берилмоқда.

Юртимизда XX аср бошларига келиб, шарқ тиллари ва рус тилини ўрганишга кўпроқ эътибор қаратилган бўлса, 60-йиллардан Европа тилларини ўрганишга эътибор кучайди. Шўролар ҳукуматининг 1947 йили қабул қилган “Чет тиллар ўқитувчилари тайёрлаш ҳақида”ги 3485-сонли (7, 3) ва “Мактабда чет тиллар ўқитишни яхшилаш тўғрисида 3488-сонли” (7, 36) қарорлари Ўзбекистонда хорижий тилларни ўқитишнинг бирмунча жонланишига сабаб бўлди. Чунки бу даврга қадар хорижий тил юртимиздаги кўплаб мактабларда умуман ўқитилмаган эди. Фақат, айрим мактаблардагина хорижий тил сифатида фақат немис тили ўқитиларди. Шу муносабат билан бу даврга келиб, Республикада чет тилларни ўқитишни йўлга қўйиш ва мавжудларини такомиллаштиришга жиддий эътибор қаратилиб, юқоридаги қарорлар қабул қилинган эди. Жумладан, қуйидаги бир неча йўналишларда иш олиб бориш вазифаси белгилаб берилди:

- ўқитувчилар тайёрлаш ишини кенгайтириш ва яхшилаш;
- чет тили ўқитилмаётган мактабларда тил ўқитишни йўлга қўйиш;
- ўрганилаётган ғарбий Европа тилларини мақсадга мувофиқ тақсимлаш;

- таълим муассасаларини ўқув адабиётлари билан таъминлаш;
- ўқитиш сифатини ошириш устидан назоратни кучайтириш ва бошқалар.

Республика халқ маорифи олидидаги асосий масала барча мактабларда хорижий тилларни ўқитишни йўлга қўйиш ва яна бошқа ғарбий Европа тилларининг ўқитилишини тўғри тақсимлаш масаласи ҳам пайдо бўлди. Бу борадаги биринчи навбатдаги вазифа, мактаб ва олий ўқув юртларини чет тилни биладиган мутахассис кадрлар билан таъминлаш эди. Шу боис, Ўзбекистон ҳукуматининг 1948 йил 15 январда “Чет тили ўқитувчилари тайёрлашни ташкил этиш ҳақида”ги 68-сонли қарори қабул қилинди (7, с.36). Қарорда Тошкент педагогика институти ҳамда Тошкент кечки педагогика институти чет тиллар факультетларида маҳаллий ёшлардан чет тиллар бўйича ўқитувчи кадрлар тайёрлаш яхши йўлга қўйилмаганлиги кўрсатиб ўтилган.

Мавжуд камчиликларни бартараф этиш мақсадида шўролар ҳукуматининг 1947 йилги 3485-сонли қарорига (9, 2) асосан, 1948 йили Тошкент чет тиллар педагогика институти (Ҳозирги Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети) ташкил қилинади. 1949 йили институт қошида сиртқи бўлим, 1960 йили кечки бўлим фаолият кўрсата бошлаган. Дастлабки ўқув йилидаёқ Тошкент чет тиллар педагогика институти бошқа олий ўқув юртларига кира олмаган абитуриентлар ҳисобига тўлдирилади (9, 4). Олий ўқув юртига қабул қилинган талабалари орасида хорижий тиллардан етарли билимга эга бўлмаганлиги, тил билишга бўлган талаб ва шароитнинг йўқлиги, уни ўрганишга қизиқишнинг пастлиги боис биринчи йилнинг ярмидаёқ институтни ташлаб кетганлар сони кўп бўлган.

Тошкент чет тиллар педагогика институтининг ташкил этилиши билан ҳам бутун республикада, айниқса, қишлоқ жойларда чет тили ўқитувчилари етишмаслиги муаммоси бартараф этилмаган. Шу муносабат билан 1950 йили ҳукумат 1951–1952 ўқув йилидан бошлаб барча университетларнинг филология факультетлари қошида “Чет тили ўқитувчилари тайёрлашни ташкил этиш тўғрисида” қарор қабул қилди. Ҳатто, Украинадаги Киев, Одесса, Днепропетровск ва Харьковдаги чет тилларга ихтисослашган олий ўқув юртларининг ҳар бирида ўзбекистонлик талабалар учун 30та ўрин ажратилган (7, 4).

Юқорида таъкидланганидек, *биринчи йўналиш* бўйича Тошкент чет тиллар педагогика институти 1951 йили 117 нафар, 1952 йили 154 нафар, 1953 йили 222 нафар талабани ўқишга қабул қилди. Чет тиллар

факультетларида немис, инглиз, француз тиллари ўқитилган. Ҳукуматнинг таълим режасига кўра, беш йил давомида хорижий тиллар бўйича кадрлар сони уч барабар ўсиши назарда тутилган (7, 5). Чет тили йўналиши бўйича таҳсил олаётган талабалар сони кейинги йиллари ҳам ўсиб борди. Масалан, 1956–1957 ўқув йилида Республикадаги барча олий ўқув юртларининг кундузги бўлимида 620 талаба инглиз тили, 483 талаба немис тилидан сабоқ олганлар. 1958–1959 ўқув йилида Тошкент чет тиллар педагогика институти кундузги бўлимининг ўзида 601 нафар талаба инглиз тили, 512 нафар талаба немис тилини ўқиб-ўрганган (5, 93).

Афсуски, ўша йиллари хорижий тилларни ўрганишга маҳаллий миллат вакиллари етарлича жалб этилмаган. Бунга қишлоқ мактабларида чет тилларнинг ўқитилмаслиги, аслида эса қишлоққа бориб ишловчи чет тили ўқитувчиларининг камлиги сабаб эди. Ҳақиқатдан ҳам, қишлоқ жойларда чет тили ўқитувчилари етишмаслиги сабабли, улар шу фанни тўлиқ ўтмасдан мактабни тугатишган. Она тилидан ташқари энг кўп соат ажратилган “Рус тили” фанидан ҳам ўқитувчилар етишмаган. Маҳаллий аҳоли ёшлари орасида рус тилини билмаслик ҳолатлари кузатилган. Армия ёшидаги, ҳарбий хизматни ўтаган йигитлар рус тилини 2–3 йиллик ҳарбий муддатда ўрганишга мажбур бўлдилар. Қишлоқ қизлари орасида, айниқса, рус тилини билмайдиганлари кўп бўлган.

1948 йили Тошкент чет тиллар педагогика институтига қабул қилинган 370 нафар талабанинг 12таси, яъни 0,3 фоизини ўзбеклар ташкил этган. Бир неча йил зўр бериб уринишлар, ташвиқотлардан сўнг маҳаллий миллат вакиллари сони орта борган. 1956–1957 ўқув йилида 1163 талабадан 545таси, яъни 46 фоизи, 1961–1962 ўқув йилида 1377 талабадан 997таси, яъни 72 фоизи, 1970–1971 ўқув йилида 2672 талабадан 2267 киши, яъни 84 фоизи ўзбек талабалари эди (5, 122). Маҳаллий аҳоли вакилларида ўқишга жалб этилганлар сонининг ортиши муҳим аҳамиятга эга эди, чунки таълим ўзбек тилида олиб борилган мактабларда ўқитувчилар ўқувчилар она тилини билишлари, ўқитиш давомида пайдо бўладиган қийинчиликларни яхши тасаввур эта олишлари керак эди. Шундай қилиб, маҳаллий миллат вакилларида чет тиллар бўйича ўқитувчи кадрлар тайёрлаш муаммоси 70-йиллар бошларига келиб ечим топа бошлаган.

Иккинчи йўналиш, яъни чет тиллари ўқитилмаётган мактабларда чет тил ўқитишни йўлга қўйиш бўйича, 1941 йилнинг январь ойида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети мактабларда чет тилларни ўқитишни яхшилаш тўғрисида қарор қабул қилди. Унга кўра, 1941–1942 ўқув йилида 5-синфдан

бошлаб барча мактабларда, кейинроқ эса барча қишлоқ мактабларида ҳам чет тиллар ўқитилишига эришиш лозим эди. Чет тилини ўзлаштира олмаган ўқувчи синфда қолса, олий ўқув юртида ҳам талабалар кейинги босқичга ўта олмаган (6, 122). Бироқ, Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши, ушбу қарор ижросини сустрлаштириб юборди.

Ҳукумат қарорида кўрсатилганидек, маълум муддат ўтиб, хорижий тиллар ўқитишни кенгайтириш иши барча мактаблар ўқув режасида бу фанларнинг улушини ошириш йўли билан ҳам олиб борилган. Масалан, 1946–1947 ўқув йилида чет тили учун 395 соат ажратилган бўлса, 1947–1948 ўқув йилидан бошлаб эса, 462 соатга кўпайган. 1959 йилга келиб, Маориф тизими маълумотларига кўра, чет тиллар республикадаги 37 фоиз мактабларда ўқитилган (8, 2). 1961–1962 ўқув йилидан эътиборан, 25тадан ортиқ ўқувчиси бўлган синфларда, чет тили дарсларида икки гуруҳга ажратиб ўқитиш белгилаб қўйилди. Кўзланган мақсад, яъни ўқувчиларда гапириш, тинглаб тушуниш ҳамда ўқиш ва ёзув малакаларини ҳосил қилишдан иборат замонавий натижаларга эришилган.

Учинчи йўналиш, яъни ўрганилаётган ғарбий Европа тилларини мақсадга мувофиқ тақсимлаш бўйича режалаштирилган ишлар амалга оширилгач, дастлаб, Республика мактабларида хорижий тилларни мақсадга мувофиқ равишда тақсимлашнинг махсус режаси ишлаб чиқилди. Режага асосан, 1952–1953 ўқув йилига қадар мактабларда 45 фоиз инглиз тили, 25 фоиз немис тили, 20 фоиз француз тили ўқитилиши ҳамда шу йилдан бошлаб испан тили ҳам киритилиши назарда тутилган (7, 40). Таълим жараёнидаги режа ва амалиёт тажрибада мос келмади. Масалан, режага асосан 1948 йилнинг ўзида 30 фоиз мактабларда инглиз тили ўқитилиши назарда тутилган бўлса, амалда бу кўрсаткич 7,7 фоизни ташкил этган (7, 38). Янги ташкил қилинган Тошкент чет тиллар педагогика институти олий маълумотли кадрларни фақат 4–5 йилдан кейингина тайёрлаб чиқариши назарда тутилмай режага киритилган. Бундай шароитда мактабларда немис тилини инглиз тили билан алмаштиришга осонлик билан эришиб бўлмас эди. Шу билан бирга, режадаги суръат орттириб юборилган бўлса-да, ушбу режа Ўзбекистон учун ижобий аҳамият касб этди, чунки хорижий тилларни ўқитиш доимий диққатни талаб қилар эди. Мавжуд қийинчиликлар, нореал ҳолатларга қарамай, аста-секин натижалар кўзга ташлана бошлади. 1960–1961 ўқув йили маълумотларига кўра, немис тилини 45,4 фоиз ўқувчи, инглиз тилини 42,8 фоиз, француз тилини эса 11,8 фоиз ўқувчи ўрганмоқда эди. Бу кўрсаткич мазкур муаммонинг бартараф этилаётганини кўрсатарди (5, 92).

Тўртинчи йўналиш, яъни таълим муассасаларини ўқув адабиёти билан таъминлаш бўйича дастлабки ўқув адабиётлари ва дастурлар марказда ишлаб чиқилган дастур ва адабиётларни шунчаки таржима қилиш билан чекланарди ва албатта буни муваффақият, деб бўлмасди. Асосий муаммо хорижий тиллар бўйича ўқув адабиётлари нашр қилишда ўзбек тилининг ҳисобга олинмаганлиги эди. Бундан ташқари, Россия мактабларида XX асрнинг 40-йилларида хорижий тилларни ўрганишга 702 соат ажратилган бўлса, ўзбек мактабларида ҳаммаси бўлиб 468 соат белгиланган эди (5, 85). Хорижий тилларни ўқитишда турлича ёндашув мавжудлиги, ўқув соатларидаги фарқ, ўқув адабиётларининг миллий-маданий муҳитга мос эмаслиги ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқарди. Аммо, бундаймослаштирилган дастурлар билан ишлаб бўлмаслигини ҳаётнинг ўзи кўрсатди. 1961 йилга қадар ўзбек синфлари, гуруҳлари ёки ўрта ва олий ўқув юртлари хусусиятларини ҳисобга олган ўқув қўлланмалари мунтазам чиқарилган эмас.

Чет тилларни ўрганиш тўғрисидаги 1961 йилдаги ҳукумат қарори республикада хорижий тилларни ўрганишда янги даврни бошлаб берди. Шундан кейингина миллий хусусиятлар ҳисобга олинган дарсликлар етишиб чиққан маҳаллий кадрлар билан русийзабон муаллифлар ҳамкорлигида тайёрланди. Масалан, 1962 йили 5–8 синфлар учун мўлжаллаб нашр этилган инглиз, немис, француз тиллари бўйича дарслик, методик мақола ва кўрсатмалар ҳаммуаллифликда тайёрланди.

Ўзбек мактаблари учун дастур тайёрлашнинг ўз тарихи бор. 1968 йили илк бор дастур лойиҳаси (рус тилида) эълон қилинган. Лойиҳа муҳокамадан ўтказилди ва 1970–1971 ўқув йилидан ушбу дастур мактабларда жорий этилди (унга қадар ўзбек мактабларида русийзабон халқлар учун мўлжалланган дастурларнинг таржима нусхаларидан фойдаланиб келинган). Шундай қилиб, мактаблар XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб фақат дарслик эмас, балки методик дастур билан ҳам таъминланган.

Бешинчи йўналиш ўқитиш сифатини ошириш устидан назоратни кучайтириш бўйича хорижий тиллар ўқитишни такомиллаштириш юзасидан халқ маорифи олиб борган ташкилотчилик ишининг кейинги босқичи шу фанларнинг ўқитилиши устидан назорат ўрнатиш бўлди. Таъкидлаш керакки, 1948 йилгача республикамизда чет тиллар ўқитилиши устидан назорат суст йўлга қўйилган (7, 40). Таълим муассасалари маъмурияти ва халқ маорифи раҳбарлари ўзлари шу фанлар бўйича мутахассис бўлмаганликлари сабабли ҳақиқий назорат ўрната олмасдилар. Юқорида айтиб ўтилган қарорлар қабул

килингач, хорижий тиллар бўйича вилоят халқ маорифи инспекторлари ва ўқитувчилар малака ошириш институтларида чет тиллар методистлари лавозимлари штатлари жорий этилди. Маориф соҳасидаги янги йўналиш биринчидан, хорижий тиллар ўқитишни тартибга солган бўлса, иккинчидан, ўқитувчиларни қайта тайёрлашни амалга ошириш учун қулай шароит яратди, зеро бу ишга мутахассислар раҳбарлик қила бошладилар.

Шу ўринда ўқитувчилар малакасини ошириш бўйича амалга оширилган ишларга ҳам тўхтаб ўтиш жоиз. Олий ўқув юртини битириб чиқаётган кадрлар олдига қўйиладиган талаблар ортиб бораётган бир вақтда хорижий тиллар ўқитувчилари малакасини сезиларли даражада ошириш масаласи ҳал этилиши зарур эди. Олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари малакасини ошириш бўйича 1962 йилдан Тошкент Давлат чет тиллар педагогика институти қошидаги икки йиллик олий педагогика курслари, 1969 йилдан бошлаб, Тошкент Давлат университетиде (Ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) чет тили ўқитувчилари малакасини ошириш факультети ишлай бошлади. Бу курслар олий малакали кадрлар тайёрлашнинг ишончли марказига айланди.

Хулоса қилиб, айтганда, кадрларни самарали тайёрлаш ва чет тиллар ўқитувчиларини тайёрлашдаги илғор тажрибани қўллаш мақсадида Республика олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг учта методик бирлашмаси, яъни Тошкент (Тошкент шаҳри учун), Самарқанд (Самарқанд, Бухоро ва Қарши учун) ҳамда Андижон (Андижон, Фарғона, Наманган ва Қўқон учун) шаҳарларида ташкил этилди (5, 102). Олий ўқув юртларида чет тиллардан олиб бориладиган ишларни тартибга солиш ва биринчи навбатда чет тили ўқитувчиларини тайёрлаш мақсадида 1963 йили Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошида чет тиллар илмий-методик йўналиши ташкил этилди. Бу тадбирлар кейинчалик хорижий тиллар бўйича илмий ишлар олиб бориш учун шароит яратиш имконини берди. Мактабларда чет тили фанини ўқитишни йўлга қўйиш мақсадлари бешта босқичда амалга оширилди. Шундан сўнг, мутахассис тайёрлаш, дарслик ва методик қўлланма ишлаб чиқиш, чет тили ўқитиш сифатини тубдан ўзгартириш ҳаракатлари бошланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин хорижий тилларни ўрганишга бўлган қизиқиш янада ортди. Демократик фуқаролик жамияти қурилишида мамлакат келажаги билимдон, доно ва маънавий баркамол кадрларга боғлиқ эканлиги 1997 йил 29 августда қабул қилинган “Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури”ни амалга ошириш жараёнида таълим-тарбия

тизимини замон талаблари асосида такомиллаштирилиб боришга эътиборни кучайтирмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ёшларнинг ҳар томонлама камол топиши учун кенг имкониятлар яратиб берилаётганлигини таъкидлаб, “Фарзандларимиз, айниқса, қиз болаларнинг замонавийбилим ва касб-ҳунарларни, хорижий тилларни эгаллашлари, ҳар томонлама соғлом ва баркамол бўлиб, ҳаётдан муносиб ўрин топишлари учун барча куч ва имкониятларимизни сафарбар этамиз”(2), дебтаъкидлади. Айниқса, хорижий тилларни билиш, ўрганиш учун мамлакатимизда мустақилликнинг бир меваси сифатида 1992 йили бир нечта олий ўқув юртлари қатори Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетининг ташкил этилиши ва махсус қарор асосида янгидан барпо этилиши катта тарихий воқеа бўлди. Хусусан, ёшлар дастлаб 4 тилда ва бугунги келиб, 20 дан ортиқ хорижий тиллар ўқитилаётган даргоҳда 80 фоиздан ортиқ қиз болаларнинг таълим олаётганидан фахрланади. Талабалар бу ерда бошқа халқларнинг нафақат тили, балки тарихи, маданияти, маънавияти, урф-одатлари билан ҳам яқиндан танишадилар.

Ҳукуматимизнинг 2012 йил 10 декабрдаги “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида Замонавий педагогик ва ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ўқитишнинг илғор услубларини жорий этиш йўли билан, ўсиб келаётган ёш авлодни чет тилларга ўқитиш, шу тилларда эркин сўзлаша оладиган мутахассисларни тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ҳамда бунинг негизида, уларнинг жаҳон цивилизацияси ютуқлари ҳамда дунё ахборот ресурсларидан кенг кўламда фойдаланишлари, халқаро ҳамкорлик ва мулоқотни ривожлантиришлари учун шарт-шароит ва имкониятлар яратиш мақсади (10) қўйилганлиги таъкидланган. Шу билан бирга, Қарорда кўрсатилганидек, мамлакатда Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонунини ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш доирасида чет тилларга ўқитишнинг комплекс тизими, яъни уйғун камол топган, ўқимишли, замонавий фикрловчи ёш авлодни шакллантиришга, республиканинг жаҳон ҳамжамиятига янада интеграциялашувига йўналтирилган тизим яратилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 592 б.
2. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат

Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси// XXI ASR, 2016 йил 8 декабрь. – 48 б.

3. Каримов И. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Тошкент: Ўзбекистон. – 2015. – 240 б.

4. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.

5. Зарипова Р.А. Чет тиллар ўқитиш методикасидан қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 184 б.

6. Жалолов Ж.Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 368 б.

7. ЎзМДА. Фонд Р-94, рўйхат 5, йиғма жилд-4977. Приказы и инструкции Министерства Высшего Образования СССР о подготовке преподавателей иностранных языков в школах Уз.ССР.

8. ЎзМДА. Фонд Р-94, рўйхат 5, йиғма жилд-5090. Планы, отчеты, переписка Министерство просвещения с Министерство финансов УзССР об укомплектовании сельских школ учителями иностранного языка.

9. ЎзМДА. Фонд Р-94, рўйхат 5, йиғма жилд-5178. Отчет о работе Ташкентского педагогического института иностранных языков за 1948/49 учеб. год.

10. Халқ сўзи, 2012. 11 декабрь.